

Wojciech Walat

Uniwersytet Rzeszowski

Podręcznik szkolny dla edukacji ogólnej i zawodowej

Słowa kluczowe: podręcznik szkolny, środki dydaktyczne, edukacja medialna

Key words: school textbook, teaching materials, media education

Wprowadzenie – początki nowoczesnego podręcznika szkolnego w Polsce

Niewątpliwie za początki polskiego podręcznika szkolnego uznać należy nowatorską myśl inicjatorów powstania Komisji Edukacji Narodowej, która wyraziła się głównie w ogłoszeniu programu przygotowania dwudziestu dziewięciu podręczników. Dominujące wówczas dążenie do zmiany sytuacji społeczno-politycznej kraju wynikało bezpośrednio z koncepcji filozoficznej wieku oświecenia. Dzisiaj z perspektywy minionych lat widzimy, że podręcznik szkolny miał być instrumentem działania na rzecz ratowania Ojczyzny oraz być wyrazem idei oświecenia, szerząc ideę racjonalizmu. Główna dominująca wówczas idea demokracji i postępu nakazywała zająć się szkołą elementarną, podręcznik zaś uczynić prekursorem przyszłej literatury popularnonaukowej. Dlatego też *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych* (1773-1785) stał się obok *Powinności nauczyciela* G. Piramowicza (1787) zapowiedzią postępu w przekazie myśli ludzkiej obejmującej wszystkie warstwy narodu¹.

Obowiązujący wówczas krytyczny pogląd KEN na temat przygotowania nauczycieli skłonił ją do podjęcia decyzji wydawania praktycznych przewodników metodycznych, czyli podręczników dla nauczycieli, zawierających część potrzeb-

---

¹ T. Parnowski (red.), *Z warsztatu podręcznika szkolnego*, WSiP, Warszawa 1973; T. Mizia (oprac.), *Grzegorz Piramowicz, Powinności nauczyciela*, WSiP, Warszawa 1988.

nego w danej klasie materiału merytorycznego oraz przykładowe opracowania metodyczne.

Przegląd podręczników tworzonych przez KEN pokazuje, jak ówczesna myśl pedagogiczna, a nawet planowana struktura książki szkolnej stała się wyrazem konkretnej sytuacji społeczno-politycznej. Należy przypomnieć, że pedagogika oświecenia preferowała w swych postulatach m.in. pogładowość ujęć i użyteczność zastosowań wykładanych nauk, a patronami jej byli tacy filozofowie i pedagodzy, jak J.A. Komeński, J. Locke, J. Rousseau. Miało to znaczący wpływ na zainteresowanie się możliwościami percepcji ucznia w doborze materiału nauczania i jego strukturze. W przygotowywanych wówczas podręcznikach dostrzegamy realizację tych dążeń. Powiązanie teorii z praktyką stwierdzić można na przykład u G. Piramowicza (*Wymowa i poezja*), w podręcznikach matematyki S.L. Huillera czy w zalecanych przez K. Kluka obserwacjach przyrody (*Botanika*), nie mówiąc już o wspomnianym *Elementarzu*.

Doniosłą rolę w pierwszych latach nauki wielu pokoleń Polaków w okresie międzywojennym oraz powojennym, aż do lat osiemdziesiątych XX w., odegrał *Elementarz* M. Falskiego (pierwsze wyd. 1910 – ostatnie 1975). Jest to przykład książki szkolnej, która nie tylko doskonale odpowiadała potrzebom dzieci uczących się języka ojczystego, ale stała się wzorcem (teoretycznym i praktycznym) opracowywania tego typu książek szkolnych.

1. Podstawy teorii i praktyki podręcznika szkolnego

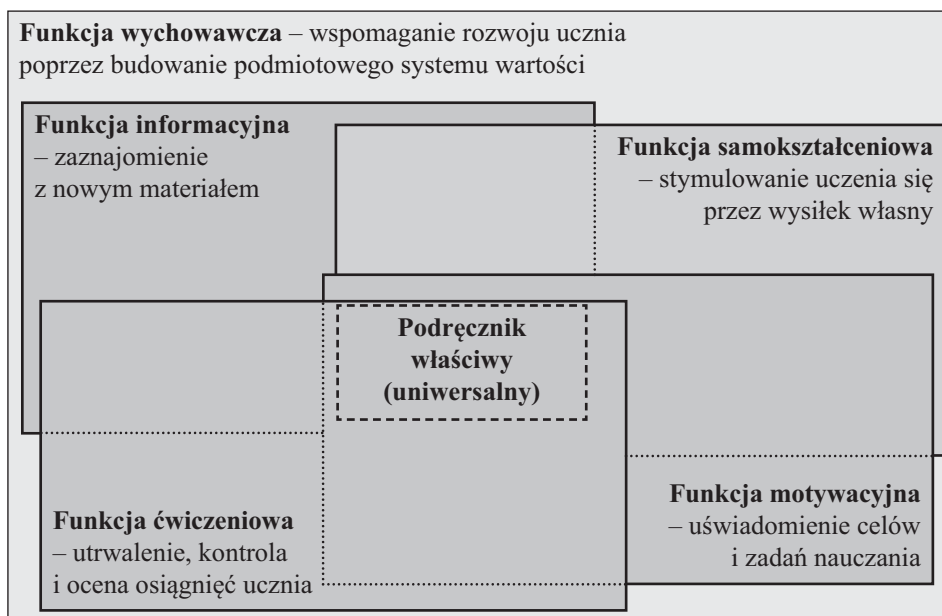
1.1. Rozwój teorii książki szkolnej – podręcznik jako rodzaj książki szkolnej

Teoria książki szkolnej zajmuje się odpowiedzią na pytania, **jakie funkcje pełni w procesie dydaktycznym książka szkolna**, bez względu na jej formę konstrukcyjną: klasyczną (drukowaną na papierze), czy elektroniczną (jako komunikat multimedialny połączony hipertekstem i zapisany na dowolnym nośniku).

Funkcje książki szkolnej wynikają z tradycyjnego (klasycznego) rozumienia zadań książki szkolnej, w ramach których zakłada się, że powinna ona przede wszystkim dostarczać informacji i wspierać ich opanowanie przez uczniów. Pozornie ma dominować treściowe bogactwo (funkcja informacyjna), ale analiza zależności pomiędzy poszczególnymi funkcjami książek szkolnych wyraźnie wskazuje na ich wzajemne zrównoważenie, duże obszary powiązań i zależności oraz niewielki obszar wspólny dla wszystkich funkcji. Książka szkolna powinna również ułatwić nauczycielowi projektowanie i kreowanie określonych w celach operacyjnych sytuacji dydaktyczno-wychowawczych. Równowaga poszczegól-

nych funkcji dydaktycznych jest właściwa dla najważniejszej książki szkolnej, jaką jest **podręcznik uniwersalny** (rys. 1)².

Funkcja informacyjna książki szkolnej polega na tym, że zawiera ona rzetelne, poprawne merytorycznie i zgodne z aktualnym stanem wiedzy informacje z reprezentowanej dziedziny. Przy czym formą informacji może być nie tylko dowolny język, lecz i dowolny kod. Źródłem informacji – poza gotowym opisem i wyjaśnieniem słownym – są również zawarte w książce szkolnej ilustracje (np. fotografie, rysunki, schematy) oraz różne symbole graficzne.

Rys. 1. Zależności dydaktyczno-wychowawczych funkcji książki szkolnej

² Wyróżnienie funkcji dydaktycznych książki szkolnej/podręcznika znajdujemy w klasycznych polskich monografiach z zakresu dydaktyki ogólnej: W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Wyd. Żak, Warszawa 2003; B. Koszewska, E. Nowak, E. Pogorzelska-Bartczak, *Poradnik dla autorów podręczników zawodowych*, WSiP, Warszawa 1990; C. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki*, WSiP, Warszawa 2005; J. Skrzypczak, *Przydatność psycholingwistyki w ocenie sprawności szkolnej podręcznika*, [w:] *Sprawność podręcznika szkolnego w teorii i praktyce*, IKN – ODN, Koszalin 1990; J. Skrzypczak, *Funkcje modelu-wzorca i modelu-odzworowania w procesie konstruowania podręcznika*, [w:] J. Figurski, K. Symela (red.), *Modele podręcznika do multimedialnego kształcenia zawodowego*, ITE, Radom 1995; J. Skrzypczak, *Konstruowanie i ocena podręczników*, UAM – ITE, Poznań – Radom 1996; idem, *Podręcznik szkolny. Wymagania, ocena, rozbudowa, metodyka stosowania*, eMPI2, Poznań 2003; W. Walat, *Modelowanie podręczników techniki-informatyki*, Wyd. UR, Rzeszów 2006; idem, *Podręcznik multimedialny. Teoria – Metodologia – Przykłady*, Wyd. UR, Rzeszów 2006.

Funkcja motywacyjna związana jest z koniecznością wywoływania i rozwijania zainteresowań poznawczych i praktycznych uczniów z zakresu danej dyscypliny wiedzy.

Funkcja ćwiczeniowa (praktyczna) dotyczy wymagań w zakresie rozwijania u uczniów pożądanych umiejętności i nawyków.

Funkcja samokształceniowa odnosi się do procesów samodzielnego przyswajania nowej wiedzy i samodzielnego wyrabiania sprawności umysłowych i praktycznych.

Funkcja wychowawcza obejmuje cały zespół zagadnień odnoszących się zarówno do charakteru treści, jak i ich ujęcia, a wpływających na rozwijanie określonych postaw uczniów w stosunku do otaczającej ich rzeczywistości społecznej i przyrodniczej. Docenianie tej funkcji stopniowo wzrasta wraz ze stopniowym wzrostem omówionych wcześniej funkcji: informacyjnej, ćwiczeniowej, motywacyjnej i samokształceniowej.

Ogólna i szczegółowa definicja podręcznika na tle teorii książki szkolnej. Książki szkolne są zaliczane do grupy środków dydaktycznych, te zaś, w świetle współczesnej wiedzy o nich, definiowane są jako komunikaty konstruowane w różnych językach umieszczane na różnego rodzaju nośnikach:

- 1) papierowe – książki drukowane (tradycyjna postać książki),
- 2) elektroniczne – e-booki, m-booki (monitor komputera lub dedykowany czytnik, papier elektroniczny – rozwiązania w fazie testów).

Bez względu na sposób realizacji książka szkolna to celowo przygotowana przez autora publikacja (inaczej komunikat) dla realizacji określonych celów dydaktyczno-wychowawczych.

Uwaga: analizy historyczne operują wąskim pojęciem „książki szkolnej” równoważnej „podręcznikowi szkolnemu”. Właściwie do lat 70. XX wieku podręcznik to książka przeznaczona dla ucznia. Współcześnie podręcznik jest tylko jednym (w dalszym ciągu podstawowym) rodzajem książki szkolnej. Można powiedzieć, że każdy podręcznik jest książką szkolną, natomiast nie każda książka szkolna jest podręcznikiem.

W 1939 roku R. Ingarden uznawał, że „książka szkolna, (...) zawiera wybór najważniejszych wiadomości o przedmiotach pewnej dziedziny wiedzy i jest ściśle związana z kursem i programem nauczania danego przedmiotu”³.

Z kolei K. Lech pisze, iż „celem przygotowanego podręcznika powinno być, w możliwie związłym i uporządkowanym zakresie, podanie wygodnego mnemotechnicznego skrótu i szkieletu kursu”⁴.

³ R. Ingarden, *O roli podręcznika w nauczaniu w szkole średniej*, „Muzeum” 1939, z. 2, s. 72.

⁴ K. Lech, *System nauczania*, PWN, Warszawa 1968, s. 103.

Klasyk polskiej dydaktyki drugiej połowy XX w. W. Okoń pisał, że „od podręcznika oczekuje się tego, aby był przewodnikiem ucznia w poznawaniu świata – otwierał dostęp do faktów przyrodniczych, społecznych i kulturowych, ułatwiał ich badanie, poznawanie, a zarazem kształcił zdolności, rozwijał zainteresowania i chęć do permanentnego samokształcenia”^{5,6}.

Za T. Parnowskim w klasycznym ujęciu można przyjąć, że podręcznik jest to „publikacja mająca spełnić celowo ukierunkowaną rolę oświatową i światopoglądową. Cechować ją winien dobór materiału określony przez odpowiednie zarządzenia normatywne oraz sposób podania tego materiału zgodny z przyjętymi zasadami i celami kształcenia; towarzyszyć jej powinien taki przekaz edytorski, który pomoże w przyswajaniu zawartości podręcznika przez uczącego się”⁷.

Ogólna definicja: Podręcznik to celowo przygotowana publikacja dla realizacji celów dydaktyczno-wychowawczych określonych w programie kształcenia (i podstawie programowej), poprzez przedstawienie treści nauczania całościowo i szczegółowo (w sposób zróżnicowany) na ściśle określonym poziomie uczenia się szkolnego, pozostaje przez pewien czas w posiadaniu ucznia.

Opracowana definicja akcentuje wyraźnie dwa warunki ogólne podręcznika:

- ścisły związek z podstawą programową oraz określonym programem nauczania danego przedmiotu szkolnego;
- poziom kształcenia, co z kolei wskazuje na adresata.

Definicja szczegółowa: W kontekście potrzeb teorii i praktyki edukacyjnej można przyjąć, że podręcznik to publikacja spełniająca następujące warunki szczegółowe⁸:

1) jest środkiem dydaktycznym w postaci konkretnego, obszernego zbioru komunikatów, powstającym w ścisłym związku z materiałem nauczania i wyznaczonymi celami przedmiotowymi określonego poziomu edukacji (zawierającymi przynajmniej zbiór treści danego programu kształcenia w jego rocznym wymiarze);

2) jest opracowaniem przeznaczonym dla konkretnego odbiorcy – ucznia (i/lub nauczyciela), które jest opisane przez właściwości oraz niezbędne potrzeby psychofizycznego rozwoju, charakterystyczne dla danego przedziału wiekowego;

⁵ W. Okoń, *Funkcja i treść podręcznika szkolnego*, [w:] T. Parnowski (red.), *Z warsztatu...*, s. 6.

⁶ B. Koszewska, E. Nowak, E. Pogorzelska-Bartczak, *Poradnik dla autorów...*, s. 6.

⁷ T. Parnowski (red.), *Z warsztatu...*, s. 13.

⁸ Cechy szczegółowe podręcznika zestawiono na podstawie opracowań J. Skrzypczaka: *Konstruowanie i ocena...*, s. 21 oraz *Podręcznik szkolny...*, s. 7.

- 3) ma strukturę, która odzwierciedla wybraną, określoną teorię kształcenia, a jej treści są uporządkowane, np. zgodnie z zasadami nauczania-uczenia się, dominującą na danym przedmiocie metodą uczenia się;
- 4) jest w postaci nie tylko książki papierowej, co oznacza, że może być zrealizowana w innej niż papierowa wersji („elektronicznej”), najczęściej występuje w postaci kompletu – systemu opracowań dydaktycznych.

W istocie teoria książki szkolnej jako subdyscyplina pedagogiki prowadzi do sformułowania pytań o miejsce wszelkiego rodzaju publikacji w systemie wiedzy pedagogicznej, a w tym:

- Jakie są postulowane i rzeczywiste funkcje pełnione przez książkę szkolną w procesach dydaktyczno-wychowawczych?
- W jakich relacjach powinna pozostawać książka szkolna do treści ujętych w podstawie programowej i programie nauczania?
- W jakim kierunku powinna zmierzać jej stała modyfikacja?
- W jakiej formie książka szkolna ma trafiać do odbiorców: papierowej i/lub elektronicznej?

1.2. Podręcznik dla kształcenia zawodowego a rozwój teorii technicznych środków dydaktycznych

Zasadnicze znaczenie dla ewolucji zarówno formy, jak i funkcji książki szkolnej, w tym podręcznika i jego rodzajów, ma rozwój technicznych środków dydaktycznych, których pojęcie obejmuje trzy zespolone ze sobą komponenty:

- komunikat – treść konkretnego środka przekazywana jako zespół bodźców sensorycznych;
- nośnik komunikatu – podłoże materialne, na którym została zapisana określona treść;
- urządzenie techniczne – środek przekazu umożliwiający nadanie komunikatu odbiorcy⁹.

Techniczne środki dydaktyczne, a tym samym książki szkolne wydawane w wersji papierowej rozszerzonej o wersję elektroniczną lub tylko w wersji elektronicznej, pełnią współcześnie w edukacji trzy zasadnicze funkcje: poznawczo-kształcącą, emocjonalno-motywacyjną i działaniowo-interaktywną.

Funkcja poznawczo-kształcącą technicznych środków dydaktycznych – są źródłem informacji przekazywanych w postaci obrazu, dźwięku, słów i działań

⁹ W. Strykowski, *Audiowizualne materiały dydaktyczne. Podstawy kształcenia multimedialnego*, PWN, Warszawa 1977.

w sytuacji, gdy bezpośredni kontakt człowieka z daną rzeczywistością jest ograniczony. Zdecydowanie rozszerzają pole poznawcze uczących się poprzez udostępnianie im niemalże całej rozległej rzeczywistości, rozwijając jednocześnie ich procesy percepcyjne, intelektualne i wykonawcze.

Funkcja emocjonalno-motywacyjna technicznych środków dydaktycznych – oddziałują swoją dramaturgią, powodując wzruszenia i przeżycia emocjonalno-ekspresyjne. W ten sposób rozbudzają zaangażowanie, zainteresowanie i zaciekawienie materiałem nauczania, a więc wpływają na procesy motywacyjne, podnosząc efektywność uczenia się. Emocje wywołane za pomocą mediów mają dodatkowo wpływ na kształtowanie postaw, przekonań, systemu wartości w wychowaniu – socjalizację ludzi. Tym samym inspirują zaangażowanie w proces poznawczy całej osobowości człowieka, zarówno w sferze intelektualnej, jak i emocjonalno-motywacyjnej.

Funkcja działaniowo-interaktywna technicznych środków dydaktycznych – oprócz tego, że są bogatym źródłem informacji i oddziaływania na wszystkie sfery osobowości człowieka, umożliwiają działania motoryczne i wzajemne komunikowanie się, wymianę informacji oraz prowadzenie dialogu. Dzięki interaktywności multimedia stają się alternatywnym nauczycielem, gdyż mogą organizować wszystkie niezbędne ogniwa procesu uczenia się, począwszy od postawienia zadania poznawczego, a skończywszy na sprawdzeniu osiągnięć ucznia¹⁰. Uczeń działa i prowadzi zaprogramowany wielopoziomowo dialog z autorem opracowania multimedialnego za pośrednictwem komputera.

1.3. Podręcznik dla edukacji ogólnej i zawodowej a rozwój edukacji medialnej

Przyjmuje się powszechnie, iż przedmiotem badań prowadzonych w edukacji medialnej są procesy dydaktyczno-wychowawcze realizowane w związku ze wspomaganiami rozwoju psychiki uczniów przez wykorzystanie celowo przygotowywanych komunikatów medialnych (*e-learning*).

W istocie rozwój ten powinien prowadzić do samodzielności i odpowiedzialności uczniów w podejmowaniu zadań wynikających z odbioru przekazu medialnego docierającego do odbiorcy za pośrednictwem technologii informacyjno-komunikacyjnych (jedno- i dwukierunkowych). Wyraża się to w uczeniu się selektywnego i aktywnego odbioru treści przekazywanych przez te media oraz współtworzenia i tworzenia programów edukacyjnych (tzw. *self e-learning*).

---

¹⁰ W. Strykowski (red.), *Edukacja medialna*, eMPi2, Poznań 1996-2004.

2. Ewolucja książki szkolnej (podręcznika) dla edukacji ogólnej i zawodowej – od wersji drukowanej do elektronicznej

2.1. Podstawowe klasyfikacje książek szkolnych

Spotykane w literaturze pedagogicznej podziały książek szkolnych (w tym podręczników) wskazują na wielką ich różnorodność, a przede wszystkim akcentowanie pełnionych przez nie funkcji dydaktycznych. Różnorodne książki szkolne klasyfikowane są również ze względu na wielość kryteriów, takich jak: etap kształcenia, adresat, strategia kształcenia, rodzaj przedmiotu.

Przyjmując za podstawę punkt widzenia dydaktyki ogólnej i zawodowej (głównie funkcje dydaktyczne), wśród badaczy zajmujących się książką szkolną utrzymała się klasyczna jej klasyfikacja¹¹.

1) Podręczniki (podręczniki właściwe) – są ściśle związane z programem nauczania stanowiącym wykładnię podstawy programowej danej dziedziny edukacji oraz przeznaczone dla ucznia (i/lub nauczyciela) – odpowiadają kryteriom ogólnym i szczegółowym. Wśród podręczników wyróżnia się:

- podręcznik uniwersalny, który obejmuje uporządkowaną wiedzę odpowiadającą rocznemu programowi nauczania danego przedmiotu, a obok tego zawiera zadania/problemy do rozwiązania, pomysły badawcze, ćwiczenia i zadania praktyczne (jest to podręcznik, w którym nie dominuje żadna funkcja, można powiedzieć, że wszystkie funkcje są wzajemnie zrównoważone, por.: rys. 1);
- podręcznik systematyczny – systematyzujący (samouczek, podręcznik do samokształcenia), który zawiera systematycznie podaną treść prezentującą daną dziedzinę rzeczywistości (przedmiot). Podręczniki tego typu spotykane są nawet w szkole podstawowej, chociaż właściwym terenem dla ich funkcjonowania jest co najmniej szkoła ponadgimnazjalna (liceum, technikum) czy szkoła wyższa. Na terenie uczelni spotyka się z kolei dwa rodzaje podręczników systematycznych: pierwszy z nich, o charakterze kompendium, obejmuje całokształt encyklopedycznie ujętej wiedzy z zakresu danej dyscypliny i drugi zawierający to, co jest najważniejsze dla danej gałęzi nauki, wraz z uwagami, jakie prace musi student dodatkowo przestudiować, aby pogłębić i poszerzyć swoją wiedzę (w podręczniku systematycznym dominuje funkcja samokształceniowa);
- podręcznik do ćwiczeń i zajęć praktycznych, który może mieć charakter podręcznika zwartego (np. zeszytu ćwiczeń) lub dzielonego (zeszytu kartkowego

¹¹ Z. Mysłakowski, *Wychowanie człowieka w zmiennej społeczności*, KiW, Warszawa 1964, s. 332; J. Zborowski, *Nauka domowa ucznia szkoły średniej*, PWN, Warszawa 1972; W. Okoń, *Funkcja i treść...*, s. 79.

z instrukcjami do ćwiczeń lub ćwiczeniowego – symulacyjnego) komputerowego programu dydaktycznego (w podręczniku do ćwiczeń dominuje funkcja ćwiczeniowa);

2) Lekture szkolne to książki uzupełniające do czytania oraz takie opracowania metodyczne, które w przeważającym stopniu zawierają materiały oryginalne, np. poza utworami oryginalnymi wpisanymi na listę ministerialną, mogą to być dowolne fragmenty utworów (tzw. czytanki) i zbiory źródłowe, które dla większej efektywności dydaktycznej są zaopatrzone w obudowę metodyczną – adaptacje, wskazówki do interpretacji treści, uwagi, przypisy itp.

3) Książki szkolne podręczne są to materiały pomocnicze i uzupełniające, które odpowiednio dopasowane do podręcznika wyzwalają i racjonalizują aktywny kontakt uczącego się z materiałem kształcenia. Najczęściej są to różnego rodzaju compendia i repetytoria, zbiory testów powtórzeniowych, zbiory wiedzy (słowniki, encyklopedie...), roczniki statystyczne, tablice itp.

W przedstawionych poniżej klasyfikacjach wg innych kryteriów niż funkcje dydaktyczne występują rodzaje książek szkolnych w przytoczonej klasyfikacji wg dydaktyki ogólnej.

Kryterium etapu (szczebla) kształcenia – książki szkolne przeznaczone dla szkół podstawowych, gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych oraz akademickie (książki adresowane do studentów szkół wyższych). Najbardziej istotne różnice formalne pomiędzy książką szkolną a akademicką polegają na odmienności relacji: książka – program – autor (w przypadku książki szkolnej występuje ścisły związek treści książki z programem nauczania) oraz braku obligatoryjności w przypadku przypadku książki akademickiej.

Kryterium adresata – odnosi się do książek szkolnych adresowanych do uczniów (lub studentów) oraz adresowanych do nauczycieli. Książką szkolną dla nauczyciela jest taka, której zadaniem jest wspomaganie w sensownym wykorzystywaniu danych publikacji metodycznych w nauczaniu. Książki szkolne przeznaczone dla ucznia wspomagają procesy uczenia się, natomiast książki dla nauczyciela wspomagają planowanie, realizację i kontrolę procesów nauczania. Wzajemnie sprzężenie tych dwóch rodzajów publikacji tworzy system dynamizujący procesy uczenia się i nauczania.

Rodzaje książek szkolnych (metodycznych) dla nauczyciela kształcenia ogólnego i zawodowego:

1) Podręcznik adresowany dla nauczyciela jest celowo przygotowaną publikacją ułatwiającą planowanie, realizację i ewaluację celów dydaktyczno-wychowawczych określonych w podstawie programowej w sposób całościowy i szczegółowy na ściśle określonym poziomie nauczania, poprzez przedstawienie wzorcowych (i/lub przykładowych) rozwiązań metodycznych:

- a) **monografia metodyczna** (dydaktyczna) zawiera zebranie i omówienie wszystkich dostępnych informacji na temat bezpośrednio wybranego zagadnienia dotyczącego realizacji działań dydaktyczno-wychowawczych w określony sposób i z wykorzystaniem właściwego aparatu i metod naukowych, prawidłowego udokumentowania i wyczerpania tematu (zalicza się do nich także: zarys metodyki i podręcznik metodyczny).
- b) **przewodnik metodyczny** zawiera analizy teleologiczne (analizy celów), metodyczne przykłady rozwiązań lekcji i innych form kształcenia związane z pełną realizacją programu nauczania dla całego etapu edukacyjnego lub przynajmniej jednej klasy (także: podręcznik metodyczny).
- c) **poradnik metodyczny** zawiera analizy teleologiczne (analizy celów), metodyczne przykłady rozwiązań lekcji i innych form kształcenia związane z częściową realizacją wybranych zagadnień z programu nauczania dla całego etapu edukacyjnego lub przynajmniej jednej klasy.
- 2) **Książki szkolne podręczne dla nauczycieli** – są to przeróżne opracowania zawierające przykładowe rozwiązania wybranych problemów działalności dydaktyczno-wychowawczej, wśród których najważniejszy jest **program nauczania**, który zawiera cele szczegółowe, materiał nauczania, procedury osiągania celów i opis osiągnięć uczniów, propozycje kryteriów oceny i metod sprawdzania osiągnięć uczniów dla danej klasy (zgodnie z założeniami dydaktyki szczegółowej oraz z wymogami formalnoprawnymi określonymi w rozporządzeniu ministra edukacji oraz organu zatwierdzającego go do użytku szkolnego).

Dodatkowo książki podręczne dla nauczycieli to różnego rodzaju zbiory opracowań metodycznych zawierające: plany pracy dydaktyczno-wychowawczej (semestralne i roczne), koncepcje metodyczne lekcji, analizy metodyczne, plany działań, plany lekcji, scenariusze (i ich fragmenty) i konspekty lekcji, elaboraty, wydzieranki-klasówki oraz opracowania materiałów dydaktycznych dla realizacji określonych celów lekcji, jak np. zestawy zadań testowych, rysunki dydaktyczne, analizy czynności uczniów, wzory środków dydaktycznych.

Kryterium strategii kształcenia – obejmuje książki przeznaczone do nauki pod opieką i kontrolą nauczyciela, a więc przede wszystkim na lekcji, oraz takie, które służyć mają celom samokształceniowym (swoiste samouczki). W praktyce kryterium to coraz bardziej się zaciera. Każda książka stosowana w systemie klasowo-lekcyjnym powinna być konstruowana w taki sposób, aby mogła wszędzie tam, gdzie jest to uzasadnione z punktu widzenia prawidłowości procesów dydaktyczno-wychowawczych, „wyręczać” nauczyciela, wdrażając uczniów do pracy samokształceniowej.

Kryterium rodzaju przedmiotu nauczania – zawiera książki przygotowywane zgodnie z logiką i specyfiką określonej dziedziny nauki i praktyki oraz wprowadzonych z niej podstaw programowych konkretnego przedmiotu nauczania.

O zakresie różnicowania podręczników z tego względu decydują autorzy – specjaliści wybranych obszarów wiedzy.

2.2. Ewolucja podręcznika tradycyjnego: od papierowego do obudowanego

Podręcznik programowany jest zewnętrznie przygotowanym utworem zbliżonym do modelu tradycyjnej książki/podręcznika – praca z nim nie polega na „wertowaniu” kolejnych stron podręcznika, ale na z góry zaprogramowanym „krążeniu” po tych stronach. U podstaw tej koncepcji legły osiągnięcia dydaktyki związane z rozwojem metod nauczania programowanego (od liniowego po blokowe). Często mówi się, że o powstaniu podręczników programowanych zdecydowały pierwsze doświadczenia w dziedzinie automatyzacji procesów nauczania. Dzisiaj wiemy, że są to znaczne ograniczenia w modelowaniu procesów dydaktycznych (i wychowawczych), nadające się jedynie do kształtowania umiejętności algorytmicznych.

Współcześnie możemy przyjąć, że **podręcznik programowany** to publikacja spełniająca warunki główne i szczegółowe podręcznika, która ma strukturę obejmującą część lub całość rocznego programu nauczania danego przedmiotu zaprogramowaną ściśle określonym sposobem programowania dydaktycznego.

Układ treści podręcznika sprzyja aktywnemu stosunkowi ucznia do treści kształcenia; umożliwia mu samokontrolę, a w przypadku nieprawidłowości samokorektę, a także samoocenę stopnia opanowania wiedzy i umiejętności w zakresie podjętego samokształcenia.

Podręcznik obudowany – wziął swój początek z prób dołączenia do podręczników książkowych (papierowych) tzw. obudowy dydaktycznej, poprzez którą rozumiano „zestaw materiałów dydaktycznych powiązanych z podręcznikiem celami, treściami i metodami oraz przedmiotem, względnie obiektem nauczania, odpowiednio wyważonych wzajemnie pod względem dydaktyczno-metodycznym i spełniającym określone funkcje dydaktyczne”¹².

Jeszcze w latach 70. XX w. podręcznik książkowy zaczęto traktować jako podstawowy składnik pakietu dydaktycznego, który miał własną obudowę dydaktyczną w postaci: kaset magnetofonowych, kaset wideo, dyskietek komputerowych, anaglifów, zestawów manipulacyjnych, foliogramów, fazogramów, filmów, zestawów gier dydaktycznych oraz innych materiałów i nośników audiowizualnych potencjalnie wspomagających uczenie się i nauczanie.

¹² H. Zaczyński, *Obudowa konwencjonalnych podręczników i skryptów*, [w:] *Kierunki badań nad podręcznikiem i jego obudową dydaktyczną*, WSI-IK NiBO, Koszalin 1978.

W literaturze możemy znaleźć zalecenia, iż przykładowo pakiet edukacyjny dla kształcenia zawodowego powinien zawierać¹³:

- podręcznik dla ucznia,
- podręcznik dla nauczyciela,
- zestaw środków dydaktycznych,
- zestaw instrukcji do ćwiczeń,
- zestaw kart instrukcyjnych do samokształcenia kierowanego,
- zestaw narzędzi pomiaru dydaktycznego.

Oznacza to, że podręcznik nie może istnieć bez swojej obudowy, a sama obudowa dopiero dzięki merytorycznym i metodycznym związkom z treścią podręcznika mogła pełnić określone funkcje dydaktyczne.

Podręcznik obudowany to publikacja spełniająca warunki główne i szczegółowe podręcznika sprzężona funkcjonalnie ze zintegrowanym systemem środków dydaktycznych (dźwiękowych, wizualnych, audiowizualnych, manipulacyjnych i komputerowych).

2.3. Rozwój koncepcji podręczników elektronicznych dla kształcenia ogólnego i zawodowego

Podręcznik audiowizualny. Modernizacja podręczników tradycyjnych (książkowych – papierowych i obudowanych zarówno w odniesieniu do ich formy – struktury zewnętrznej, jak i układu treści – struktury wewnętrznej) doprowadziła do pojawienia się modelu **podręcznika audiowizualnego**.

Na terenie Polski teoria podręcznika audiowizualnego rozwinęła się pod koniec lat 70. XX w., gdzie J. Skrzypczak podręcznik audiowizualny określił jako utwór: „pisany wielojęzycznie, zewnętrznie będący zbiorem różnego rodzaju materiałów dydaktycznych i środków audiowizualnych, wewnętrznie (...) mający jednolitą strukturę, której elementami wyróżnionymi (...) są teksty drukowane”¹⁴.

O tym, że podręcznik będzie audiowizualny, decyduje ostateczna forma ekspozycji treści. Nadanie poszczególnym rozdziałom podręcznika kształtu scenariuszy filmowych umożliwi ustalenie, które ze środków audiowizualnych i w jakiej mierze mogą być wykorzystane dla przedstawienia konkretnych treści.

Od innych podręczników szkolnych – podręcznik audiowizualny odróżnia jego wielojęzyczność, rozumiana jako wielość kanałów przekazu informacji, wy-

¹³ B. Zając, *Pakiet edukacyjny dla modułu materiałoznawstwo w liceum technicznym o profilu mechanicznym*, [w:] J. Figurski, H. Bednarczyk (red.), *Modele podręcznika do multimedialnego kształcenia zawodowego*, ITE – OKiDK, Radom 1995.

¹⁴ J. Skrzypczak, *Założenia modelowe audiowizualnego podręcznika chemii*, Wyd. UAM, Poznań 1978; idem, *Konstruowanie i ocena...*

korzystywanych zgodnie z ich specyficznymi językami (filmu, telewizji, fotografii, radia).

Podręcznik audiowizualny jest publikacją spełniającą warunki główne i szczegółowe podręcznika, będącą zbiorem komunikatów skonstruowanych (w oparciu o środki wyrazowe „wypadkowe” otrzymane z nałożenia się specyficznych cech językowych treści przedmiotowych) na możliwości ich ekspozycji przez wybrane kanały przekazu informacji, w którym obsługa sprowadza się do prostego menu nawigacyjnego. Występuje na dowolnych nośnikach elektronicznych niezbędnych do jego użytkowania.

Podręcznik multimedialny/hipermedialny – jest podręcznikiem właściwym (podręcznik-rdzeń) „obudowanym” materiałami multimedialnymi oraz tekstami pomocniczymi, z tym jednak, iż owa obudowa powstaje równocześnie z podręcznikiem właściwym, nie zaś jako rzecz wobec niego wtórna¹⁵. Podręcznik multimedialny/hipermedialny ma rozbudowane menu oraz system sprzężeń hipertekstowych umożliwiających realizację wybranej strategii uczenia się i nauczania.

W swojej istocie podręcznik multimedialny/hipermedialny jest rozwinięciem podręcznika audiowizualnego przeniesionego na platformę technologii informacyjno-komunikacyjnych. Podręczniki te umieszczane są na płytach CD/DVD (tzw. CD-ROM-y Edu-ROM-y) oraz w formie dydaktycznych programów komputerowych *off-line* i *on-line* na portalach edukacyjnych. Można spodziewać się w najbliższych latach rozwoju technologii *streamingu dydaktycznego*.

Podręcznik multimedialny/hipermedialny jest publikacją spełniającą warunki główne i szczegółowe podręcznika, pisaną wielojęzycznie (wymagający polisensorycznego odbioru), zewnątrznie będący zintegrowanym zbiorem różnego rodzaju komunikatów, ze szczególnym uwzględnieniem komunikatów audiowizualnych, wewnątrznie natomiast posiadający jednolitą strukturę, w której wyróżnione elementy tworzą układ hipertekstowy.

Podsumowanie

Dynamicznie rozwijające się technologie informacyjno-komunikacyjne spowodowały, iż współczesny system komunikacji człowieka z drugim człowiekiem, a także ze środowiskiem uległ całkowitej zmianie (przede wszystkim uległ wzbo-

¹⁵ J. Skrzypczak, *Założenia modelowe...*; J. Figurski, T. Sagan, K. Symela, *Założenia projektowe do konstruowania modelu podręcznika multimedialnego*, [w:] J. Figurski, H. Bednarczyk (red.), *Modele podręcznika...*, s. 44; W. Walat, *Podręcznik multimedialny. Teoria...*; idem, *Edukacyjne zastosowania hipermediów*, Wyd. UR, Rzeszów 2007.

gaceni na niespotykaną dotąd skalę). Pojawiły się zatem przed pedagogami i dydaktykami – badaczami i autorami multimedialnych podręczników szkolnych (e-podręczników) – nowe wyzwania wynikające chociażby z punktu widzenia nowych funkcji, jakie może pełnić książka szkolna w edukacji. Pojawiły się również nowe wyzwania przed wydawcami.

Kończąc, można powiedzieć, iż niezależnie od formy, podręcznik szkolny jest celowo przygotowaną publikacją dla realizacji celów dydaktyczno-wychowawczych określonych w programie kształcenia (wynikającym z podstawy programowej), poprzez przedstawienie treści nauczania całościowo i szczegółowo (w sposób zróżnicowany) na ściśle określonym poziomie uczenia się szkolnego; pozostaje przez pewien czas w posiadaniu ucznia.

Bibliografia

- Bereźnicki F., *Dydaktyka szkolna dla kandydatów na nauczycieli*, Wyd. Impuls, Kraków 2015.
- Figurski J., Sagan T., Symela K., *Założenia projektowe do konstruowania modelu podręcznika multimedialnego*, [w:] J. Figurski, H. Bednarczyk (red.), *Modele podręcznika do multimedialnego kształcenia zawodowego*, ITE – OKiDK, Radom 1995.
- Ingarden R., *O roli podręcznika w nauczaniu w szkole średniej*, „Muzeum” 1939, z. 2.
- Koszevska B., Nowak E., Pogorzelska-Bartczak E., *Poradnik dla autorów podręczników zawodowych*, WSiP, Warszawa 1990.
- Kupisiewicz C., *Podstawy dydaktyki*, WSiP, Warszawa 2005.
- Lech L., *System nauczania*, PWN, Warszawa 1968.
- Mizia T. (oprac.), *Grzegorz Piramowicz, Powinności nauczyciela*, WSiP, Warszawa 1988.
- Mysłakowski Z., *Wychowanie człowieka w zmiennej społeczności*, KiW, Warszawa 1964.
- Okoń W., *Funkcja i treść podręcznika szkolnego*, [w:] T. Parnowski (red.), *Z warsztatu podręcznika szkolnego*, WSiP, Warszawa 1973.
- Okoń W., *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Wyd. Żak, Warszawa 2003.
- Plewka Cz., *Metodyka nauczania teoretycznych przedmiotów zawodowych. Podręcznik dla kandydatów na nauczycieli*, Wyd. ITE, Radom 1999.
- Półturzycki J., *Niepokój o dydaktykę*, IBE, Warszawa-Radom 2014.
- Skrzypczak J., *Funkcje modelu-wzorca i modelu-odwzorowania w procesie konstruowania podręcznika*, [w:] J. Figurski, K. Symela (red.), *Modele podręcznika do multimedialnego kształcenia zawodowego*, ITE, Radom 1995.
- Skrzypczak J., *Konstruowanie i ocena podręczników*, Wyd. ITE – UAM, Poznań – Radom 1996.
- Skrzypczak J., *Podręcznik szkolny. Wymagania, ocena, rozbudowa, metodyka stosowania*, Wyd. eMPI2, Poznań 2003.
- Skrzypczak J., *Przydatność psycholingwistyki w ocenie sprawności szkolnej podręcznika*, [w:] *Sprawność podręcznika szkolnego w teorii i praktyce*, IKN – ODN, Koszalin 1990.
- Skrzypczak J., *Założenia modelowe audiowizualnego podręcznika chemii*, Wyd. UAM, Poznań 1978.

- Strykowski T., *Audiowizualne materiały dydaktyczne. Podstawy kształcenia multimedialnego*, PWN, Warszawa 1977.
- Strykowski W. (red.), *Edukacja medialna*, Wyd. eMPI2, Poznań 1996-2016.
- Walat W., *Edukacyjne zastosowania hipermediów*, Wyd. UR, Rzeszów 2007.
- Walat W., *Modelowanie podręczników techniki-informatyki*, Wyd. UR, Rzeszów 2006.
- Walat W., *Podręcznik multimedialny. Teoria – Metodologia – Przykłady*, Wyd. UR, Rzeszów 2006.
- Zaczyński H., *Obudowa konwencjonalnych podręczników i skryptów*, [w:] *Kierunki badań nad podręcznikiem i jego obudową dydaktyczną*, WSI-IK NiBO, Koszalin 1978.
- Zajac B., *Pakiet edukacyjny dla modułu materiałoznawstwo w liceum technicznym o profilu mechanicznym*, [w:] J. Figurski, H. Bednarczyk (red.), *Modele podręcznika do multimedialnego kształcenia zawodowego*, ITE – OKiDK, Radom 1995.
- Zborowski J., *Nauka domowa ucznia szkoły średniej*, PWN, Warszawa 1972.

Streszczenie

Rozwój teorii i praktyki podręcznika szkolnego jest nierozzerwalnie związany z rozwojem teorii książki szkolnej, teorii technicznych środków dydaktycznych oraz edukacji medialnej. Rozwój tych trzech dziedzin szczegółowych teorii pedagogicznych ma wyraźną polską tożsamość i kierunek badań. W opracowaniu przyjęto założenie o nadrzędności pojęcia książki szkolnej (w stosunku do podręcznika) jako publikacji przeznaczonej dla szkoły. Dotychczas podręcznik i książka szkolna były pojęciami właściwie tożsamymi, stosowanymi wymiennie.

School textbook for general and vocational education

Summary

The development of the theory and practice of textbooks is inextricably linked with the development of the theory of school books, the theory of the technical means of teaching and with media education. The development of these three areas of specific pedagogical theory has clearly the Polish identity and direction of research. The study assumes the superiority of the concept of school books (in relation to the text books) as a publication intended for the school. So far, textbook and school book were virtually identical terms, used interchangeably.